

XFTAP 18.41.85

Балнұр Таңсықбаева¹, Алия Сабирова¹

¹Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясы
Алматы, Қазақстан

АРҚА ПЕРНЕЛІК ЖҮЙЕСІ КҮЙ ДӘСТҮРІНІҢ ЛАДТЫҚ ТЕОРИЯСЫН ЗЕРТТЕУ АЯСЫНДА

Аннотация

Дәстүрлі домбыраларда тізбектелген дыбыс қатары он екі дыбысты температураланған дыбыс тізбегінен асып түсетіндігі белгілі. Ал, қазақ оркестрі құрылғанға дейін қазақ домбыраларындағы жылжытылатын пернелер әр аймақта әр қалай орналасқан болатын. Сондықтан әр өңірдің домбыраларының пернелік жүйесін қарастыру бүгінгі күйтану ғылымын аймақтық-ладтық ерекшеліктерін айқындауға жол ашады.

Ұсынылып отырған мақаланың **мақсаты** – Арқа домбыраларының пернелік жүйесін қарастыру арқылы аймақтық күйлердің ладтық негіздерін анықтау. Ұсынылып отырған мақаланың ғылыми әдістемесі – пернелік жүйені тұңғыш зерттеген А. Жұбанов, одан соң жылжымалы перне мәселесін сипаттаған Б. Қарақұлов және кәсіпқой домбырашылар А. Токтаған мен Т. Әсемқұловтың перне атауларын негізге ала отырып, **салыстырмалы-теориялық және типологиялық зерттеу әдістемелері** қолданылады.

Зерттеу жұмысының **практикалық нәтижелері** «Қазақ музыкасының тарихы», «Орындаушылық өнер тарихы» пәндерінде қолдануға болады.

Төмендегі **қорытынды тұжырымдар** жасалды:

1) XIX-ғ. Арқа домбыраларының пернелері 9-дан 12 дейін құбылса, XX ғасырда пернелер саны 12-ден басталып, 19 пернеге дейін барады;

2) Арқа домбыраларындағы жылжымалы немесе қашаған пернелері әдетте «h» мен «с», «е» мен «f» аралығында қосымша байланған;

3) XX ғ. Мағауия Хамзин мен Дәулетбек Сәдуақасовтың домбыраларында қазақ ұлт аспаптары оркестр ұжымдарының таралуы әсерінен, заман ағымына сай аймақ домбыраларының пернелік жүйесінде хроматикалық жүйе пайда болғандығын көрсетті.

Бұл мақаланың **құндылығы**: дәстүрлі домбыралардың пернелік жүйесінің аймақтық ерекшеліктерін терең зерттеуге жол ашады. Ұсынылған зерттеу жұмысының **ғылыми-практикалық нәтижелері** дәстүрлі домбыралардың температуралы болмағандығын дәлелдей түспек.

Түйінді сөздер: күй, жылжымалы перне, Арқа, домбыра, қазықбау, ілікбау, тұйықбау.

Балнұр Таңсықбаева¹, Алия Сабирова¹

¹Казахская национальная консерватория им. Курмангазы
Алматы, Казахстан

АРКИНСКИЙ ЗВУКОРЯД ПЕРНЕ В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ ЛАДОВЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ КЮЯ ШЕРТПЕ

Аннотация

Известно, что звукоряд традиционной домбры не укладывается в двенадцати темперированную звуковую последовательность. А до создания Казахского оркестра лады на домбрах располагались в каждом регионе по-разному. Поэтому рассмотрение системы домбр в каждом регионе позволит выявить регионально-ладовые особенности современной науки.

Цель предлагаемой статьи – выявить ладовые основы Аркинской домбровой музыки, рассмотрев систему ладков перевязок домбр данной локальной традиции. Научная **методика** предлагаемой статьи – **сравнительно-теоретические и типологические методы исследования**, основанные на принципах исследования ладовой системе домбровой музыки, изученной в трудах А. Жубанова, Б. Каракулова, описавшего проблему подвижных перне, и их обозначениях в традиции изложенных в статьях А. Токтаганова и Т. Асемқұлова.

Практические результаты исследовательской работы могут быть использованы в дисциплинах «История казахской музыки» и «История исполнительского искусства».

Сделаны следующие **выводы**:

1) В XIX веке лады-перевязки Аркинской домбры колебались от 9 до 12 перне, а в XX в. число перне начиналось от 12 и доходило до 19 перевязок;

2) Между «h» и «c», «e» и «f» имелись дополнительно передвижные или называемые в народе «перне кашаган» перевязки.

3) XX в. под влиянием оркестровых коллективов казахских народных инструментов на домбрах Магауии Хамзина и Даулетбека Садуакасова возникла хроматическая ладовая система домбр Арки.

Новизна данной статьи: она открывает путь к углубленному изучению региональных особенностей традиционной ладовой системы домбровой музыки. **Научно-практические результаты** представленной исследовательской работы свидетельствуют о том, что традиционные домбры не были темпераментными.

Ключевые слова: кюй, передвижные перне, Арка, домбра, казыкбау, иликбау, туйкбау.

Balnur Tansykbayeva¹, Aliya Sabirova¹

*¹Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy
Almaty, Kazakhstan*

FEATURES OF THE MODE-SOUND ORDER (PERNE) OF THE ARKA DOMBRA AND DAULETBEK SADVAKASOV

Abstract

It is known that the scale of the traditional dombra does not fit into a twelve-tempered sound sequence. And before the creation of the Kazakh Orchestra, the dombra frets were located differently in each region. Therefore, consideration of the dombra system in each region will reveal the regional-mode features of modern science.

The purpose of the proposed article is to identify the fret foundations of the Arka dombra music by considering the system of frets of dombra dressings of this local tradition. The scientific methodology of the proposed article is comparative–theoretical and typological research methods based on the principles of the study of the fret system of dombra music studied in the works of A. Zhubanov, B. Karakulov, who described the problem of movable frets, and their designations in the tradition set forth in the articles of A. Toktaganov and T. Asemkulov.

The practical results of the research can be used in the disciplines “History of Kazakh music” and “History of Performing Arts”.

The following conclusions are made:

1) In the nineteenth century, the frets-bandages of the Arkin dombra ranged from 9 to 12 pairs, and in the twentieth century. the number of pernes started from 12 and reached 19 dressings;

2) Between “h” and “c”, “e” and “f” there were additionally mobile or popularly called “perne kashagan” dressings.

3) The twentieth century. under the influence of orchestral ensembles of Kazakh folk instruments on dombra Magauiya Khamzin and Dauletbeke Saduakasov, a chromatic fret system of dombra Arches appeared.

The novelty of this article: it opens the way to an in-depth study of the regional features of the traditional fret system of dombra music. **The scientific** and practical results of the presented research work indicate that traditional dombra were not temperamental.

Keywords: kui, mobile perne, Arka, dombra, kazykbau, ilikbau, tuikbau

Кіріспе. Еуропалық ғылымда қалыптасқан жүйенің қазақтың күйтану ғылымындағы терминология мен әдістемелерінің сәйкес келмеуінің бірнеше себептері бар. Ол, бір жағынан, қазақ және жалпы шығыс халықтарының музыкалық аспаптарының температура болмауы, ал екінші жағынан — қазақ оркестрі құрылып, осыған орай домбыралардың дыбысқатары бірдей нұсқада жасалып, унификацияланғандығына мән

берілуі қажет. Әрине, дәстүрлі домбыралардағы жылжымалы пернелер әр аймақта әрқалай орналасқаны ауызекі деректерде айтылса да, ғылыми дәлелденбеген. Демек, домбыралардың пернелік жүйесінің аймақтық айырмашылығын қарастыру аса өзекті.

Ұсынылып отырған мақаланың **мақсаты** дәстүрлі бірнеше арқа домбыраларының пернелік жүйесін салыстырмалы зерттеу арқылы аймақтық ерекшелігін анықтау.

Зерттеу пәні: Арқа домбыралары

Зерттеу нысаны: XIX - XXI Дәстүрлі Арқа домбыраларының пернелік жүйесі

Мақаланың міндеттері:

- XIX - XXI ғасырдағы Арқа домбыраларының пернелерін сипаттау;

- Арқа домбыраларында пернелердің орналасуындағы аймақтық ерекшеліктерді айқындау.

Мақалада **салыстырмалы-теориялық және типологиялық зерттеу әдістемелері** қолданылады.

Мақаланың **жорамалы:** Арқа домбыраларында ортақ пернелік жүйе қолданылады

Бұл мақаланың **құндылығы:** дәстүрлі домбыралардың пернелік жүйесінің аймақтық ерекшеліктері тұңғыш рет талданып, айқындалды.

Зерттеу материалы мен әдістемесі. Зерттеу материалы ретінде З. Жәкішеваның «Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары», сондай-ақ «Дәстүрлі музыканың мультимедиялық орталығының қоры» және «Шет ауданының археологиялық-этнографиялық мұражайы», «Дәулетбек Садуақасовтың жеке қоры» қолданылды.

Бұл материалдарды қолдану барысында салыстыру және пернелердің дәстүрлі атауларын қайта жаңғырту мақсатында сипаттау және талдау әдістері пайдаланылды. Мақаланың негізгі мәселесі дәстүрлі домбыраларда қандай пернелердің әртүрлі байлануы және жылжымалы перне мәселесін қарастыру болмақ. Дәстүрлі Арқа домбырашыларының перне саны мен жылжытылатын пернелері әртүрлі болса да, ортақ ерекшеліктері бар.

Осы орайда зерттеудің **бірінші сатысында** жеті домбырашының аспаптарының перне байлаулары сипатталады.

Екінші сатыда пернелердің домбыра мойнында орналасу тәртібі көрсетілген.

Үшінші кезекте домбыраларды салыстыру нәтижесінде Арқа домбыраларында Жетісу аймағының домбыраларына қарағанда басым жағдайда «h» мен «c», «e» мен «f» аралығында қосымша байланған.

Аймақ домбыраларын салыстыру нәтижесінде диалекталогиялық **зерттеу тәжірибесі** қолданылды.

Автордың қорытынды тұжыры бойынша аймақтың дәстүрлі домбыраларында өңірдің айрықша белгілері сақталған.

Әдебиетке шолу. Орта шығыс хордофондарының пернелік жүйесін зерттеу IX-XII ғғ. аралығындағы «Мұсылмандық Ренессанс» (А.Мец) кезеңінен бастау алды. Пернелік жүйені араб және парсы аспаптарының негізінде зерттеген ғалымдар – Джамби, Әбу Әли ибн Сино, Әбу Насыр әл-Фараби дәстүрлі аспаптардағы дыбысқатарын «джинс» және «джам» деп атағандығы белгілі. Перне мәселесін ғылыми негізде алғаш көтерген А. Жұбанов пен П. Аравин темпациясыз дыбыстарға «бейтарап перне» (нейтральный интервал) (П. Аравин) және «Сарыарқа пернесі» (А. Жұбанов) деген ұғымдар енгізді.

Мақаланың тақырыбы бойынша бізде Б. Каракуловтың «Симметрия звукорядов казахской домбры» атты еңбегінде перне тағудың екі түрі бары анықталады. Ғалым оларды «жесткозакрепленные» және «слабозакрепленные» деп атады. Т. Әсемқұловтың «Домбыраға тіл бітсе: Қазақтың байырғы музыкалық терминологиясы хақында» мақаласында қазақ халқының бүкіл пернелер атауын зерттеген. Б. Мүптекеевтің «Жетісудың оңтүстік-шығысындағы күйшілік дәстүр» кітабындағы зерттеулер бойынша пернелердің байлауы 3 түрге бөлінген, (бәріне сілтеме).

Қорытындылар мен талқылау.

Қазақ домбыраларындағы перне атаулары халықтың дыбыс атауларымен бірге дыбыс қатарының ерекшеліктерін де негіздейді.

1 сурет. Таласбек Әсемқұловтың жеткізген терминологиясы

Таласбек Әсемқұлов өз домбырасының пернелердің атауын зерттеп, ешбір халықта кездеспейтін, қазақ дүниетанымы мен болмысына тән көне атауларын былайша көрсетеді: «оғыз немесе түркімен перне» – (g), «бас перне» – (a), «тылсым перне» – (b), «емірелі перне» – (h), «жетім перне» – (c), «жуас перне» – (cis), «көсем перне» – (d), даңғыл перне – (e), мұңлық перне – (es), жетім перне – (f), емірелі перне – (fis), оғыз перне – (g), үйсіз перне – (gis), шағырмақ перне – (a), «құсар перне» – (b), Кетбұға перне – (h), тылсым перне – (b)», шыңырау перне – (c), «кәдесіз перне» – (cis), «табалдырық перне» – (d) [1]. Міне, осы атаулар қазақтың ладтық дыбыс қатарын құрайды.

Қазақтың дәстүрлі домбырасының температураылы еместігінің көрсеткіші – негізгі және жылжымалы пернелердің болуы. Осы дыбыстар арқылы домбырада қоңыр дауыс пайда болады. Жылжытылатын пернелер әр аймақта әрқалай орналасады. Сондықтан да бұл жерде домбыраның аймақтық ерекшелігін зерттеу

өзектілігі туындайды.

Және де Жетісуде жүргізілген зерттеулер бойынша бұл пернелердің байлауы 3 түрге бөлінген. Бұл туралы зерттеуші Б. Мүптекеев былай жазады:

1. **Пернені бірін-біріне жалғай отырып байлау.** Күйші, ауылдың ұстасы Намазбай Орманов өзінің домбыраға **перне байлау әдісін** былай әңгімелейді: «Перне байлағанда домбыра мойнының басынан шалып, тартып келтіреді. Пернені мойнынан орап бір шалып алып, төмен қарай келтіре береміз. Одан кейін күйге дайындаған пернелерді орын-орнына жылжытады. Осындай домбыра пернелерін байлаудың бірнеше тиімді әдістері бар. Мысалы, **бастырып байлау, шалыс байлау (тура – төте түрі), төте қазықбау тәсілі** [27, 20-21] немесе **қазықбау, ілікбау тәсілдер** жатқызуға болады. Осындай амал-тәсілдермен байланған пернелер жылжымайды, тұрақты. Орнықты болу үшін перне тағылатын орынның екі жағы кертіледі.

2. **Әр перне жеке-жеке байланады.** Жеке байланған пернелер **тұрақты** және **жылжымалы** түрінде кездеседі. Әр күйші күйдің ладтық ерекшелігіне қарай жылжытып отырады. Халық арасында осындай әдістің түрлерін **тұйықбау, шорт байлау** немесе **қалмақша (шыжымдап) байлау** деп атайды.

3. **Пернелік жүйе жылжымайтын тұрақты пернелер мен жеке-жеке байланған қосымша жылжымалы пернелер қатарынан тұрады.** Домбыра мойнындағы жылжымайтын тұрақты пернелер жоғарыда келтірілген екі амал-тәсілмен байлана береді. Қосымша байланған жылжымалы пернелерді күйшілер кейде **ұры перне** деп атайды.

Қазықбау. Перне ретінде тағылатын жіп немесе ішектің бір ұшы мойын мен бастың біріккен тұсына күрмеледі. Екінші үші әр перненің орнына қазықбауша байланып, отырады. Сағаға жеткенде қатты тартылып, мықтап түйіледі. Осыдан кейін алдын ала анықталған орнына жылжытылады да, домбыраның құлақ күйі келтіріліп, пернелердің дұрыс орналасуы тексеріледі.

Ілікбау. Бұл да жоғарыдағы әдіс сияқты. Айырмашылығы ішек (леска) әр перне орнында бір-ақ реттен ілініп тартылып отырады. Мұндай әдіс көбінесе ішек жуан болғанда қолданылады.

Тұйықбау. Бұл әдіспен пернелер жеке-жеке дербес байланады да, ұшы сол жерде шорт түйіледі».

«Кейбір шертпе күй шеберлері негізгі пернелердің арасына қосымша пернелер тағып қояды. Иірім – қайырымы ерекше күйлерді орындауға, бір дыбыс пен екінші дыбыстың арасын үзбей тартуға, күй ырығына ерекше рең беруге ыңғайлы бұл перне әдетте негізгі пернемен қатар орналасады да, қажет кезде ғана орнынан жылжытылады. Оны күйшілер арасында ұры перне деп те атайды» [12, 77].

Қазіргі таңда жылжымалы және бейтарап пернелік жүйе мәселесін Махамбет домбырасы негізінде – В.Шүкенова, Жетісу домбыралары бойынша – Б. Мүптекеев, Ә. Қуантаева, ал Арқа домбырасының пернелерін А.Алина қарастырған болатын. XIX-XXI ғасырда таралған домбырадағы пернелерді XX ғасырдың дәулескер күйшісі – Дәулетбек Садуақасовтың домбыраларындағы жылжымалы перне үлгілерін салыстырмалы зерттеу, дәстүр сабақтастығының бір көрінісін анықтауға септігін тигізеді.

Қазақстанның әр өңірінде дербес перне тағу үлгісі бар екені белгілі. Бұл мәселені тұңғыш қозғаған **А. Жұбановтың** айтуынша Құрманғазы «Сарыарқа» күйін «сарыарқа пернесі» деп аталатын жылжымалы пернемен тартқан. Ол туралы А.Қ. Жұбанов былай деді: «Пернелердің аралығын жарты тон етіп байлаудың нәтижесінде диатоникалық дыбысқатары хроматикалық болып өзгереді. Рас, бұл өзгеріс «сарыарқа пернесі» деп аталатын пернені мүлдем жойып жібереді. Бұрын «*h*» және «*b*» ноталарының ортасында тұратын бұл перне «*a*» мен «*c*» аралығындағы «бейтарап перне» (нейтральный интервал – П. Аравин) қызметін атқаратын. Сондай-ақ қазақы тенор домбыраларда «*h*» мен жоғарғы регистрдегі «*c*» пернесінің арасында акустикалық жарты тоннан гөрі молырақ интервал болатын» [16, 103].

Ал Болат Қарақұловтың «Симметрия звукорядов казахской домбры» атты еңбегінде перне тағудың екі түрі бары анықталады [15, 160]:

1. Домбыра мойнындағы жылжымайтын тұрақты пернелер (**жесткозакрепленные**).
2. Бос немесе жылжымалы пернелер (**слабозакрепленные** или подвижные перне).

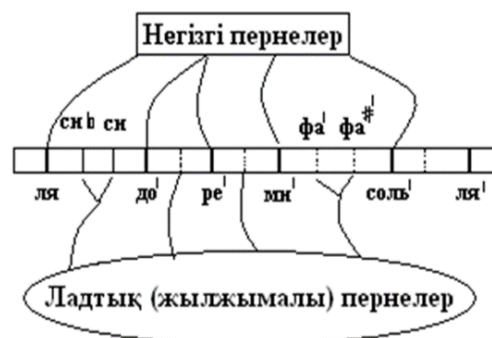
Болат Қарақұловтың айтуындағы $a, c^1, d^1, e^1, g^1, a^1$ пернелері барлық аймақта домбыра мойнында жылжымайтын тұрақты перне, ал, домбыраның бас буынындағы a мен c аралығындағы b, h пернелері, орта буындағы f, f^1 тартылған пернелері домбыра мойнында аймақтық ерекшелікке байланысты әр күйшінің домбырасында әрқалай тұрақталады: «Шесть перне этой структуры всегда присутствуют на грифе казахских домбр в виде фиксированных, неподвижных, а другие перне могут быть фиксированными, либо слабозакрепленными, либо вовсе отсутствуют и это позволяет считать звуки зеркально совместимой пентатоники основными, а остальные побочными или не основными, количество и положение которых на грифе и определяет ту или иную региональную особенность звукорядной системы» [14, 268-269]. Жылжымалы, қашаған пернелер пунктирмен, тұрақты қою қарамен белгіленген (2 сурет).

Болат Қарақұловтың тұжырымынша Ең аз байланған 7-8 пернелер саны Шығыс Қазақстанның қалақ домбырасында болды, ал, Орталық және Оңтүстік аймақтарда 9-11 пернелі домбыралар кездескен.

Шығыс пен Орталық аймақтарда жылжымайтын тұрақты пернелермен қатар жылжымалы бос пернелер кездеспейді. Себебі жылжымалы пернелер дыбысқатардың құрылымын өзгертеді. Бұл туралы Әбу Наср әл-Фараби өзінің «Музыканың ұлы кітабы» атты трактатында аль-уд, ятаган және т.б аспабтардың мысалында көрсеткен [8, 76-79 б.].

Қарақұлов А. Жұбановтың тұжырымдарына сүйене отырып, домбыра мойнының орта тұсында терция аралығында орналасқан жылжымалы пернелердегі «бейтарап дыбыстарды» дәстүрде «Арқа

2 сурет. Қазіргі кезде қалыптасқан домбыра аспабындағы перне тағу үлгісі

пернесі» деп атаған. Соңғы мәліметтер бойынша, Шығыс аймақтың домбыраларында ультрахроматикалық дыбысқатары аз кездескен.

Осы мақалада Б. Қарақұлов негізінен барлық домбыраларға ортақ дыбыс қатарын анықтап, олардың алты жылжымайтын пернелерден (дыбыстардан) тұратынын көрсетеді. Олардың дыбысқатары: g, a, c, d, e, g, a. Енді осы пернелік жүйе мәселесіне келетін болсақ біздегі қолжетімді ақпарат – ол XIX ғасырдың домбыралары.

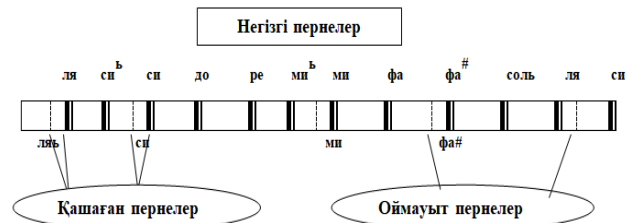
Осы орайда Арқа домбыраларының пернелерін қарастырайық. Арқаның географиялық шекарасы энциклопедиялық ақпаратқа сәйкес Қарағанды, Ақмола облыстарының жері толықтай, бұрынғы Торғай, Семей, Павлодар облыстарының біраз жерін қамтып жатыр.

Арқа домбырасының пернелік жүйесі ән мен күйге ортақ. Мысалы: мұражайда қойылған **Абай домбырасының** шебері мен жасалған уақыты белгісіз болса да, пернелер саны – 9. Қашаған немесе жылжымалы перне «h» мен «c» аралығында орналасқан (3 сурет). **Біржан домбырасына** көңіл аударсақ, мұнда пернелер саны 12, қосымша байланған перне «a» мен «h» аралығында орналасқан (4 сурет).

3 сурет. Абай домбырасындағы пернелер

4 сурет. Біржан салдың домбырасындағы пернелер

Мұражайда сақталған XX ғасырдағы Арқа домбыраларынан **Әміре Қашаубаевтың, Жүсіпбек Елебеков, Әбікен Хасеновтың** аспаптарындағы перне саны бірдей — 12 пернелі болуы, аймақтық домбыралардың ерекшелігін көрсетсе керек. **Әміре Қашаубаевтың** домбырасында «as» мен «a», «h» және «c», «e» мен «f» аралығында пернелер жылжымалы, сонымен қатар, «g», «a», «h» дыбыстарында оймауыт пернелер орналасқан (5 сурет).

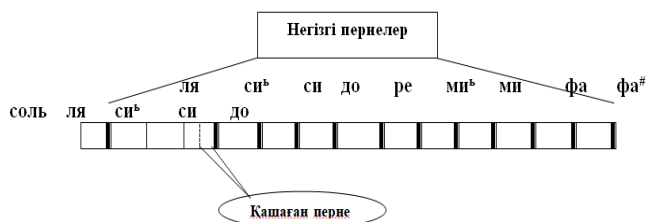

5 сурет. Әміре Қашаубаевтің домбырасындағы пернелер

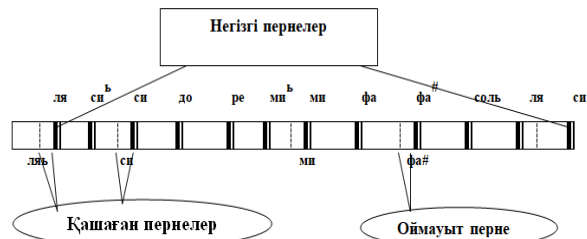

1940 ж. Шебер Қамар Қасымұлы жасаған **Жүсіпбек Елебеков** домбырасында «h» мен «с» аралығындағы перне жылжытылады. Ал **Әбікен Хасенов** домбырасында «as»- «а», «h»-«с» аралығында қашаған пернелер, «f»-«fis» аралығында оймауыт перне орналасқан.

6 сурет. Жүсіпбек Елебековтың домбырасындағы пернелер

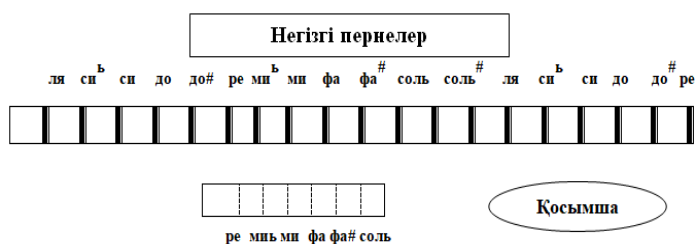
7 сурет. Әбікен Хасеновтың домбырасындағы пернелер

Мағауия Хамзиннің домбырасы – 19 пернелі. Шебер Сатыбалды Кенжеғариев жасаған хроматикалық жүйедегі домбыраға желбезек тағылып, қосымша пернелер орнатылса да, заман ағымына сай өзгеріске ұшыраған. Себебі Мағауия Хамзиннің домбырасында жылжымалы перне жоқ, қосымша, бейтарап пернелер тағылмаған. Бұл аспаптан оркестр домбыраларының әсерін көруге болады.

9 сурет. Мағауия Хамзиннің домбырасындағы пернелер

Арқа мектебінде дәстүрдің тұтқасын мықтап сақтаған күйші **Дәулетбек Садуақасовта** өміріне серік еткен 4 домбырасы болған. Қазіргі таңда оның екеуі Шет ауданының археология-этнографиялық мұражайында сақтаулы тұр. Бір домбырасының көшірмесі Алматы қаласындағы Мультимедиялық дәстүрлі музыка орталығында сақтаулы тұр. Қалған домбыралары немерелерінің үйлерінде сақтаулы. Дәулетбек домбыраларындағы пернелерінің саны – 13-тен 18 пернеге дейін тізілген хроматикалық жүйеге сәйкес келсе де, қашаған, яғни жылжымалы пернелері: «h» мен «с», «e» мен «f» арасында орналасқан (*10 сурет*).

Қорытынды. Отыз жылдық егемендік тарихы бар елімізде әлі күнге дейін тоталитарлық құрсау шеңберінде қалып жатқан тұстар аз емес. Соның бірі күй өнерінің ладтық теориясы. Ресей ғылымының парадигмалық ұстанымдарының бір дәлелі: қазіргі күйтану ғылымда ладтық жүйені зерттеуде грек ладтарының қолданылуы. Мың жылдық тарихы бар халқымыздың қалыптасқан төл ұғымдары күйтану ғылымның назарынан тыс қалуда. Әрине, бірінші зерттеушілер күйде рондо-вариациялық құрылымды, қадансты рефренді тапқан болды. Кейінірек Бағдаулет Аманов күй құрылымын халықтың өз терминдерімен атап: «**бас буын – орта буын – саға**» ұғымдарын ғылыми айналымға ұсынған. Еуропалық ғылымда қалыптасқан жүйенің күй өнеріне сәйкес келмеуінің бірінші себебі — қазақ және жалпы шығыс халықтарының музыкалық аспаптарының температураға жүйеге кірмеуімен байланыстырылуы тиіс.

10 сурет. Дәулетбек Садуақасұлының домбыралары

Яғни осы мақаланың қорытындысы ретінде Арқа домбыраларына тән өзіндік перне тағу тәсілдері анықталды:

- 1) XIX-ғ. Арқа домбыраларының пернелері 9-дан 12 дейін құбылса, XX ғасырда пернелер саны 12-ден басталып, 19 пернеге дейін барады;
- 2) Арқа домбыраларындағы жылжымалы немесе қашаған пернелері әдетте «h» мен «с», «е» мен «f» аралығында қосымша байланған;
- 3) XX ғ. Мағауия Хамзин мен Дәулетбек Садуақасовтың домбыраларында қазақ ұлт аспаптары оркестр ұжымдарының таралуы әсерінен, заман ағымына сай аймақ домбыраларының пернелік жүйесінде хроматикалық жүйе пайда болғандығын көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

1. *Сарымсакова А.* «Жыр-күй и Ән-күй в домбровой традиции казахов». Монография. – Алматы, третья редакция, 2021. – С. 214.
2. *Аманов Б. Ж., Мухамбетова А. И.* «Казахская традиционная музыка и XX век». – Алматы: ДайкПресс, 2002. – С. 544.
3. *Алина А.* «Арқа күйлерінің орындаушылық ерекшеліктері». Диссертация.
4. *Сейдімбек А.* «Қазақтың күй өнері». Монография. – Астана 2002. – 832 б.
5. *Әсемқұлов Т.* «Домбыраға тіл бітсе: Қазақтың байырғы музыкалық терминологиясы хақында». – «Жұлдыз» журналы №5, 1989.
6. *Ардаби М.* «Сарыарқа қазақтарының музыкалық-фольклорлық мұрасы».
7. *Ардаби М.* «Шыңжаңдағы қазақ домбыра күйлерінің көркем-шығармашылық тәжірибесі – ұлттық бірегейлікті сақтау факторы ретінде». Кандидаттық диссертациясы. – Алматы, 2018. – 153 б.
8. *Вызго Т.С.* Музыкальные инструменты Средней Азии. – Москва, 1980. – 239 с.
9. *Мухамбетова А., Аманов Б.* Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 544.
10. Карл Байпақов Қазақстанның ежелгі қалалары. – Алматы: «Аруна», 2007. – 384 б.
11. *Бекенов У.* Күй табиғаты – Алматы; Өнер, 1981. – 174 с.
12. *Мүптекеев Б.* «Жетісудың оңтүстік-шығысындағы күйшілік дәстүр». Кандидаттық диссертация. – Астана, 2018.
13. *Жаменкеев Е.* «Қазақтың домбырадағы әзіл күйлері». – Алматы, 2019.
14. *Жәкішева З.* Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары. – Алматы, 2015. – 232 б.
15. *Карақұлов Б.* Симметрия звукорядов казахской домбры // Музыкальная симметрия. – Алматы, 2019. – С. 288.
16. *Жұбанов А.* Ән-күй сапары. – Алматы: Ғылым, 1976.

17. **Жүзбаев Ж.** Шертпе күйдің төрт мектебі. – Астана, 2009. – 116.
18. **Даукеева С.** Философия музыка Абу Насра Мухаммеда аль-Фараби. – Алматы, 2002. – С. 352.
19. **Бейсенбекұлы О.** Сазды аспаптар сыры. – Алматы, 1994. – 128 б.
20. **Әлиман Ж.** Төбеде – Дәулетбек, Төрде – Қайролла... – Шет шұғыласы журналы (№27), 2020. – 4 б.
21. **Ысқақов Б.** Сарырақа саздары. – Алматы, 2007. – 440 б.
22. Мәңгілік сарын. Д. Сәдуақасұлы жайлы естеліктер мен фотошежіре. Құрастырып, баспаға әзірлеген Садуақасов М.
23. **Утеғалиева С.** Тембро-регистровая модель звука в музыке тюркских народов центральной азии: условия формирования и общая характеристика // Музыка народов мира, Вып 1. – Алматы 2019. – С. 280.
24. **Утеғалиева С.** Компьютерные исследования звукорядов казахской домбры // XXI ғасырдағы дәстүрлі музыкасы: Халықаралық конференциясы. – Алматы. – С. 7.
25. **Утеғалиева С.** Хордофоны Центральной Азии. – Алматы, 2006. – С. 120.
26. **Нуркенов Р.** Сарыарқа күйшілік мектебінің кейбір ерекшеліктері (Т. Әсемқұловтың шығармашылығы негізінде). – Астана, 2018. – 5 б.
27. Есенұлы Айтжан. Күй – Тәңірдің күбірі. – Алматы.: Дайк-Пресс, 1996. – 208 б.

References (transliterated)

1. **Sarymsakova A.** «Žyr-kùj i Ān-kùj v dombrovoj tradicii kazahov». Monografiâ. – Almaty, tret’â redakciâ, 2021. – P. 214.
2. **Amanov B. Ž., Muhambetova A. I.** «Kazahskaâ tradicionnaâ muzyka i XX vek». – Almaty: DajkPress, 2002. – P. 544.
3. **Alina A.** «Arqa kùjleriniñ oryndauşylyq erekselikteri». Dissertaciâ.
4. **Sejdimbek A.** «Қазақтың күй өнері». Monografiâ. – Astana 2002. – 832 p.
5. **Äsemqylov T.** «Domyrağa til bitse: Қазақтың байырғы музыкалық терминологиясы хақында». – «Žyldyz» žurnaly №5, 1989.
6. **Ardabi M.** «Saryarqa қазақтарының музыкалық-фольклорлық мұрасы».
7. **Ardabi M.** «Şynžandaғы қазақ dombyra күйлерінің көркем-шығармашылық тәзірибеси – ылтық биегежікті сақтау факторы ретінде». Kandidattyқ dissertaciâsy. – Almaty, 2018. – 153 p.
8. **Vyzgo T.S.** Muzykal’nye instrumenty Srednej Azii. – Moskva, 1980. – 239 p.
9. **Muhambetova A., Amanov B.** Kazahskaâ tradicionnaâ muzyka i XX vek. – Almaty: Dajk-Press, 2002. – P. 544.
10. Karl Bajpaқov Қазақстанның ежелгі қалалары. – Almaty: «Aruna», 2007. – 384 p.
11. **Bekenov U.** Kùj tabigaty – Almaty; Óner, 1981. – 174 p.
12. **Mùptekeev B.** «Žetisudyn oñtùstik-şygysyndaғы күйшілік дәстүр». Kandidattyқ dissertaciâ. – Astana, 2018.
13. **Žamenkeev E.** «Қазақтың dombyradaғы әзіл күйлері». Almaty, 2019.
14. **Žăkişeva Z.** Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары. – Almaty, 2015. – 232 p.
15. **Karakulov B.** Simmetriâ zvukorâdov kazahskoj dombyry // Muzykal’naâ simmetriâ. – Almaty, 2019. – P. 288.
16. **Žybanov A.** Ān-kùj sapary. – Almaty: Ğylym, 1976.
17. **Žüzbaev Ž.** Şertpe kùjdin tõrt mektebi. – Astana, 2009. – P. 116.
18. **Daukeeva S.** Filosofiâ muzyki Abu Nasra Muhammeda al’-Farabi. – Almaty, 2002. – P. 352.
19. **Bejsenbekyly O.** Sazdy aspaptar syry. – Almaty, 1994. – 128 p.
20. **Āliman Ž.** Tòbede – Dăuletbek, Tòrde – Қажролла... – Şet şyğylasy žurnaly (№27), 2020. – 4 p.
21. **Ysқақov B.** Saryraқа sazдары. – Almaty, 2007. – 440 p.
22. Мәңгілік сарын. Д. Сәдуақасұлы жайлы естеліктер мен фотошежіре. Құрастырып, баспаға әзірлеген Садуақасов М.
23. **Utegalieva S.** Tembro-registrovaâ model’ zvuka v muzyke tûrkskih narodov central’noj azii: usloviâ formirovaniâ i obşaa harakteristika // Muzyka narodov mira, Vyp 1. – Almaty 2019. – P. 280.
24. **Utegalieva S.** Komp’ûternye issledovaniâ zvukorâdov kazahskoj dombyry // XXI ғасырдағы дәстүрлі музыкасы: Халықаралық конференциясы. – Almaty. – P. 7.
25. **Utegalieva S.** Hordofony Central’noj Azii. – Almaty, 2006. – P. 120.
26. **Nurkenov R.** Saryarqa күйшілік мектебінің кейбір ерекшеліктері (Т. Әсемқұловтың шығармашылығы негізінде). – Astana, 2018. – 5 p.
27. Есенұлы Айтжан. Күй – Тәңірдің күбірі. – Алматы.: Дайк-Пресс, 1996. – 208 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Балнұр Таңсықбаева – 4ші курс «Музыкатану» мамандығы Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының студенті.

Сабирова Алия Султанмуратовна – өнертану ғылымдарының кандидаты, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының музыкатану және композиция кафедрасының доценті.

Сведения об авторах:

Балнұр Тансыкбаева – студент 4 курса специальности «Музыкаведение» Казахской национальной консерватории им. Курмангазы.

Сабирова Алия Султанмуратовна – кандидат искусствоведения, доцент кафедры музыкаведения и композиции Казахской национальной консерватории им. Курмангазы.

Information about the authors:

Balnur Tansykbayeva – 4th year student of the Musicology program of the Kurmangazy Kazakh National Conservatory.

Sabirova Aliya Sultanmuratovna – PhD in Arts, associate professor of the department of musicology and composition of the Kurmangazy Kazakh National Conservatory.